

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dramaturgiyamız

Fatimat Məmmədova, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin baş müəllimi, kulturologiya elmləri namizədi

Ötən əsrin 1918-ci ilində - baharın ən gözəl çağında, insan ruhunun, təbiətin pərvəriş tapdığı zamanda Şərqdə yeni bir dövlət- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. İstər siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni həyata yüksək ruh, insana öz həyatını dərk etmək, milli dövlət quruculuğundan doğan yüksək fəxarət hissi hakim oldu. Baş verən bütün yeniliklər ədəbiyyatda, sənətdə öz əksini tapmağa başladı.

Milli istiqlal ideyaları, yüksək vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ön plana keçərək yazıçı və şairlərin əsərlərində öz əksini tapdı. Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazıb yaradan Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı kimi tanınmış şairlərlə birlikdə Əmin Abid Gültəkin, Ümgülsüm Sadıqzadə, Əli Şövqi və başqaları daha mübariz, istiqlal ruhlu şerləri ilə seçilir və sevilirdilər. Böyük Məmməd Əmin Rəsulzadə onları çox dəyərləndirir, Vətən, milli bayraq, milli ordu, türkçülük, turançılıq mövzusunda əsərlərini önə çəkərək "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazırdı: "Azərbaycanın yeni yazmağa başlayan digər şairləri də nikbin görüşlər və romantik hisslərlə həyəcanlı idilər."

Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaratmış C. Cabbarlı və C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı Xalq Cümhuriyyəti dövründə diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin dövrdə çox gənc olmasına baxmayaraq, C. Cabbarlı gözəl, möhtəşəm şerlər yaratmışdı. Amma təəssüf ki, "Sevdim", "Azərbaycan bayrağına", "Sevimli ölkəm", "Salam" kimi poeziya nümunələri Sovet dövründə zərər unudurulmuşdu. Azərbaycan oxucusu Yaşar Qarayevin təbirincə desək: "1918-20-ci illərin inqilabi-romantik ədasını xüsusilə qabarıq ifadə edən fəlsəfi-romantik nümunələrdən xəbərsiz qalmışdı."

1914-15-ci illərdə ədəbi yaradıcılığa başlayan C. Cabbarlı yaradıcılığının ilk illərində həm M. Hadi, H. Cavid, A. Şaiq kimi romantik şerlər, həm də M.Ə. Sabirin təsiri ilə satirik şerlər yazırdı. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral və oktyabr inqilabları gənc yazıçıya təsir etmiş, onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Cümhuriyyət dövrü şerlərində bu xüsusiyyətlər romantik misralarda öz əksini tapırdı. İstiqlal sevinci ilə yaşayan, yaradan gənc şairin 1919-cu ilin 25 avqustunda "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirdiyi "Sevdim" şerində rəsmi dövlət atributu olan bayrağımız böyük sevgi, ıftixarla tərənnüm olunurdu:

Altaylardan, Altun dağdan doğma səslər gəliyor,
Yeşil donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdim.
Rəmuz ilə dörd bir yana işıq salmaq istiyor,
Ara-sıra tərənıyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollarilə Türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yeşil donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdim.

1917-ci ildə C. Cabbarlı özünü duyğulandıran, düşündürən vətənpərvərlik, ərazi bütövlüyü mövzusunun təsiri ilə dalbadal iki tarixi dram yazdı. "Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi" və "Ədirnə fəthi" adlanan bu əsərlərdə Türkiyənin imperialistlərə qarşı mübarizəsi, Trablis və Ədirnənin italyan və bolqar ordusundan təmizlənməsi məsələsi önə çəkilir. Bu pyeslərdə mənəvi saflıq, sevgi, dostluq, hünər, satqınlıq, xəyanət kimi insanı həm ucaldan, həm də alçaldan hisslər işıqlandırılır. Ən önəmlisi budur ki, adıçəkilən pyeslər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə tamaşaya qoyulmuş, tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdı.

C. Cabbarlı 1917-18-ci illərdə türk xalqlarının tarixi taleyi ilə maraqlanmış, Türkiyədə və əhalisinin xeyli hissəsi Azərbaycan türkü olan İranda gedən tarixi-siyasi hadisələr haqqında əsər yazmağı bir yazıçı kimi özünə borc bilmişdir. Özü də gənc olan yazıçı, xüsusən Türkiyədə imperializmə qarşı mübarizə aparan "Gənc türklər" hərəkatı ilə maraqlanır və alqışlayırdı. "İttihad və tərəqqi" adlanan "Gənc türklər" hərəkatı Balkan savaşı zamanı ölkədəki siyasi hadisələrlə bağlı iki dəstəyə bölünmüşdü: imperiya ənənələrini bərpa etməyə çalışanlar və azadlıq, istiqlaliyyət, milli yüksəliş uğrunda mübarizə aparanlar. İkinci dəstəyə Mustafa Kamal başçılıq edirdi. Həm də bu dövrdə Türkiyədə və Azərbaycanda İsmayıl bəy Qasımlı, Əli bəy Hüseynzadə kimi ideoloqlar "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasını inkişaf etdirirdilər. "Gənc türkçülər" də bu ideyanı alqışlayırdılar. C. Cabbarlının "Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi" və "Ədirnə fəthi" dramlarında bu ideyaya xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çünki C. Cabbarlı əsl türkçü olaraq Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Mahmud Əkrəm kimi türk yazıçılarının əsərlərini mütaliə edir, onlardan bəhrələnirdi.

"Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi" dramı 1917-ci ildə qələmə alınmış, 1918-ci il martın 10-da Novruz bayramı günlərində Aktyorlar İttifaqı artistlərinin ifasında tamaşaya qoyulmuşdu. Türkün dünənini, bu gününü mükəmməl bilən, sabahını düşünən gənc yazıçı bəspərdəli dramda Yıldız, Ramiz, Xalid, Şəmsə kimi obrazların köməyi ilə çağdaş zamanın siyasi, mücərrəd durumunu böyük sənətkarlıqla qələmə almışdı.

C. Cabbarlının "Ədirnə fəthi" əsərində də doğma torpağın yadellilərdən təmizlənməsi özünəməxsus inam və

sevgilərlə qələmə alınmışdır. Süjet xəttinə görə bu əsər "Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi" dramının davamıdır. Bu mövzu Türkiyədə olduğu kimi, çarizmin boyunduruğundan qurtarmağa çalışan digər türk xalqları üçün də doğma idi. Dramın mövzusu Türkiyənin tamlığını, torpaqların bütövlüyünü təmin etmək, düşmənləri ölkədən qovmaq, türk birliyi yaratmaq məsələsidir. "Ədirnə fəthi"ndə yaratdığı obrazlar sənətkarın öz ürəyinin səsi ilə danışır, vətən, millət, birlik ideyalarını tərənnüm edir. Bolqar rəzalətini görməmək üçün özünü öldürməyə hazır olan Xalidə RUFət belə deyir: "Yox, Xalid, mən bura ölmək üçün gəldim, intihara gəlmədim. Millətimiz onsuz da bizim kimi gənclərə möhtacdır, biz yaşamaqlıq və ölsək də yalnız meydanı - müharibədə, yaxud da millət, vətən mənafeyi tələb edərsə, bir yerdə ölməliyik. Şərəfsiz həyat ölüm deməkdir, şərəfli ölüm həyat!" Xalqa müraciətlə Mustafa kapitan belə deyir: "Əfəndilər! Bu gün Türkiyə ələmi bir vücut kimi "Ya Ədirnə, ya ölüm",- deyə fəryad edirlər. Hökumət millət üçündür və millətin arzusuna əməl etməlidir. Biz düşmənlərimizə göstərməliyik ki, Türkiyə ölməmiş, onu qorxaqlar bu hala salmışlar. Türklər bundan artıq, daha ağır fəlakətləri görə bilirlər, türklər bundan daha dərin uçurumlara düşə bilirlər. Fəqət türk millətinin ürəyində oyanmış bugünkü intibah onu qiyamətə qədər yaşadacaq."

Kamal Paşa obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilir. O deyir: "Biz unutmamalıyıq ki, arada bir Avro-pa nüfuzu vardır. Zətən bizi bolqar, qaradağ, yunan hərbi ittifaqı deyil, Avropa siyasəti məğlub edir. Müttəfiqləri hərbi qalxızan Avropa Ədirnə və qeyri - bu kimi böyük bolqarlarda və yaxud yunanlarda qalması ilə məsələ bitmiş olmamalıdır. Bu məsələlərin hamısı gələcəkdə mütəhəmmil və hər dəqiqə bəkləmək ümumcahan müharibəsində həll olunacaqdır. Lakin şimdilik ehtimallara istinadən milləti əbəz yerə qırdırmağa dəyməz." Yazıçı uzaqgörənliyi, fəhmi ilə yazılmış bu əvəzsiz əsərlərin dəyəri bu gün daha aydın görünməkdədir.

Tarixə müraciətlə yazılmış əsərləri sırasında C. Cabbarlının "Bakı müharibəsi" dramı da dərin ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakını xilas etməsindən, Nuru Paşanın qəhrəmanlığından bəhs edən bu əsər Bakıda Qurtuluş bayramından bir gün sonra, sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Teatrosunda tamaşaya qoyuldu. "Bakı müharibəsi" əsəri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ən ağır, ziddiyyətli dövrünü əks etdirən tarixi əsərdir. C. Cabbarlının yorulmaz tədqiqatçısı Asif Rüstəminin təbirincə desək: "Bakı müharibəsi" Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığına tarixi nümunə, əvəzsiz yardım üçün ikincinin birinciyə ehtiramıdır. "Bakı müharibəsi" - əzəli və əbədi qardaş Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə istedadlı gənc dramaturq C. Cabbarlının həsr etdiyi trilogiyanın - "Ulduz" və "Ədirnə fəthi" pyeslərindən sonra üçüncü dəyərlili hissəsidir."

Bütün Şərqi dünyasının "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşiri, dərin məzmunlu əsərlərin müəllifi kimi tanıdığı böyük Mirzə Cəlil 1918-20-ci illərdə heç bir siyasi quruma qoşulmasa da, cəmiyyətin ictimai-siyasi ab-havasını onu hamıdan çox düşündürür, narahat edirdi. 1905-ci ildə daşnakların törətdiyi vəhşiliklərə qarşı ziyalıları söz deməyə çağıran ədib cümhuriyyət dövrü yaradıcılığında xalqı maarifləndirməyə çalışmış, millətin, vətənin birliyi problemlərində ziyalıların rolunu ön plana çəkmişdir. Azərbaycanın taleyi məsələsi onun bütün əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hüriyyət", "Qurbanəli bəy" kimi realist hekayələri nəsrimizin ən zəngin nümunələridir. 1918-ci ildə yazıb tamamladığı "Anamın kitabı" pyesində böyük ədib Azərbaycanın taleyüklü məsələlərini qələmə almışdır. Azərbaycanın keçmişi, bu günü və gələcəyi, milli qeyrət, milli dövlətçilik, ata-ana dəyəri haqqında, dil birliyinin əhəmiyyəti haqq-qında kamil sənət nümunəsi olan bu əsəri böyük M.Ə. Rəsulzadə zamanında çox dəyərləndirmiş, "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazmışdı: "Yazıçının "Anamın kitabı" adlı başqa bir əsəri də çox böyük rəğbət doğurur. Cəmiyyəti öz ana kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə xalq "Anamın kitabı"na çağıran bu əsər xoş gəlməmiş, onun üçün də oynanması uzun zaman qadağan edilmişdir.

"Anamın kitabı" pyesi ideya - bədii dəyərləri ilə böyük ədibin yaradıcılığının şah əsərlərindəndir. Ziyalıların cəmiyyətdə yeri, milli kökə, milli dilə, milli əxlaqa bağlılıq, bir ailənin övladlarının təmsalında bütöv xalqın taleyini düşündürəcək, həll edə biləcək məsələlərin verilməsi o qədər dərin, psixoloji ustalıqla qələmə alınmışdır ki, bu əsər birməfəsə oxunur.

Mirzə Cəlilin 1920-ci ildə qələmə aldığı, həcmcə kiçik olsa da, dövrün real hadisələrini əks etdirməsi baxımından yüksək sənətkarlıqla yazılmış dəyərlili əsərlərindən biri də "Kamança" faciəsidir. 1917-18-ci illərdə Qarabağda faciələr törədən, bundan usanmayan erməni daşnakların iç üzünü açan ədib, kamança çalan erməni Baxşı obrazını da həyatdan götürmüşdü. Yazıçının real düşüncələrindən yaranmış bu əsər xalqımızın, xüsusən yeni nəslin vətənpərvərlik, insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə ciddi, həm də müsbət təsir göstərir. "Kamança" janr bitkinliyi ilə dramaturgiyamızın tarixində özünəməxsus yer tutan faciədir. Çarizmin Qafqazda qızırdırdığı milli ədavətin, xalq qarşıdurmasının böyük ustalıqla verildiyi bu əsər çağdaş Azərbaycanın ağrısını, nisglini çox gözəl əks etdirir. M.Ə. Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazır: "Molla Nəsrəddinin əski müdiri Cəlil Məmmədquluzadə "Kamança" adlı bir pyes yazır. Erməni - müsəlman toqquşması əsnasında erməni kamançaçı ondan intiqam almaq istəyən bir türkün əlinə keçir. Lakin erməni bir musiqi çalmaqla düşmənin qəlbini yumşaldır, beləliklə ölümdən qurtarır. Nədənsə, pyesi o zaman səhnəyə qoymurdular."

Pyesdə Qəhrəman Yüzbaşı erməniyi öldürmək istəyən anaya deyir: "Yəni siz elə güman eləyirsiniz ki, mən bu çolaq erməniyi öldürməknən hirsim soyuyacağ?! Soyumayacağ! Dünyada bir haramzadəliq qalmaq ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kəməncəni bağına basıb, gör nə əməllərdən keçir. Haramzadə elə çalır ki, keçən günləri gətirib qoyur adamın qabağına. Allahü-əkbər!" və erməniyə qışqırır ki, çıxıb getsin. Baxşı gedəndən sonra qəmərini tullayır və öz-özünə deyir: "Eh, namərd dünya!" Ədib Qəhrəman Yüzbaşının xarakterini yaxşı açan bu məqamda onun "olum ya ölüm" dilemması qarşısındakı əzabını çox yüksək sənətkarlıqla verir.

Sənətin qüdrəti, musiqinin sehri ilə intiqamdan vaz keçmək, insanı mənəvi saflığa yönəltmək, bəşəriyyəti yalnız bəşəri dəyərlərlə yaşamağa çağırmaq kimi yüksək qayələr yalnız dühaların əsərlərində ola bilər.

Həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazıldığından, həm də çağdaş zamanımız üçün aktual olduğundan bu yazımızda C. Cabbarlının və C. Məmmədquluzadənin yuxarıda müraciət etdiyimiz əsərlərindən söz açdıq. Böyük sənətkarlarımızın bu əsərləri XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Bu inciləri dönə-dönə oxumaq tarixi düşmənlərimizlə savaşa olduğumuz, müstəqillik yolunda əzmlə çalışdığımız bir zamanda daha aktual və dəyərlidir.